

ziet hij Berlage als kunstenaar-architect en diens tegenpool Cuypers als een man van zaken. Toch speelde het artistieke wel degelijk een rol voor de hoofdpersoon van het boek. Op zijn bureau omgaf hij zich doelbewust met creatief talent. Verder bestempelt Norbruis de bewonderaars van Berlage als links, zelfs als de 'linksradicale architectuurelite'. Hiertoe behoorde in zijn ogen architect en publicist Jan Gratama, die in het boek ruime aandacht krijgt. Maar voor zover bekend hield Gratama, alvorens hij rond 1930 het nationaalsocialistische gedachtegoed omarmde, er conservatieve denkbeelden op na.

De belangrijkste reden voor de marginalisering van Cuypers in de geschiedschrijving is de gedurende de twintigste eeuw wijdverbreide afkeer van het eclecticisme, in de ogen van de criticasters een synoniem voor 'schijnarchitectuur' en 'stijlnamaak'. In zijn monografie uit 2021 wees Van Nispen hier terecht op. Wat ook meespeelde in de gang naar de vergetelheid is dat Cuypers' latere werk, dat wordt gekenmerkt door een vrij sobere vormgeving, minder tot de verbeelding sprak dan het werk van rond de eeuwwisseling.

Fascinerend is dat veel tijdgenoten afwijzend stonden tegenover Cuypers' neiging reclame te maken voor zijn bureau. Zo bracht hij verscheidene, attractief vormgegeven tijdschriften uit met ruime aandacht voor eigen werk. Dergelijke zelfpromotie vonden veel collega's in strijd met de beroepsethiek. Verder hadden ze er moeite mee dat Cuypers veel ontwerpwerk overliet aan zijn medewerkers – het artistiek eigendom van de gebouwen stond daardoor niet vast. Om die reden nam de Delftse hoogleraar J.G. Wattjes geen werk van Cuypers op in zijn overzichtswerk *Nieuw-Nederlandse bouwkunst* (1924). Het gebruikmaken van de ontwerpgaven van de medewerkers en het inzetten van reclamemiddelen zijn sinds de tweede helft van de twintigste eeuw usance binnen grote architectenbureaus, in die zin was Cuypers zijn tijd vooruit. Gezien het architectuurhistorisch belang van de hoofdpersoon is het verheugend dat Norbruis' monografie, ondanks de onvolkomenheden, bijdraagt aan een beter begrip van deze intrigerende figuur.

COERT PETER KRABBE



GEERT-JAN MELLINK

BOUWEN ZONDER SCRUPULES DE NEDERLANDSE BOUWERELD 1940-1950

Zwolle (Wbooks), 2024, 319 pp., ill. in zwart-wit,
ISBN 9789462585829, € 34,95

Aan de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog in Europa is al ruim academische aandacht besteed vanuit verschillende historische disciplines. De private en publieke initiatieven in deze periode zijn relatief goed gedocumenteerd in archieven en studiecentra (voor België, zie bijvoorbeeld Cegoma), al dan niet onder de specifieke noemer van de wederopbouw. Zoals dat woord al aangeeft, was 'bouwen' in deze periode een

cruciale activiteit. Dat bouwen vond plaats onder condities van urgentie en financiële beperkingen in een context van systemische omschakeling van de nationale industrie van oorlogs- naar vreedstijd en een veranderend wettelijk en politiek kader. De activiteiten in deze periode waren intens en doorspekt met pragmatiek aan de ene kant en de wil tot vernieuwing aan de andere. 'Herstel' stond hierbij centraal; herstel

van de vele vormen van schade die in oorlogstijd werden aangericht, niet alleen de materiële schade, maar ook het herstel van economie, productie, wetten, reputaties en normaliteit in de brede zin.

Anders dan publicaties over de wederopbouw na de oorlog, zijn studies naar de bouwwereld ten tijde van de oorlog schaars. Eerder publiceerden Cor Wagenaar en Koos Bosma (*Een geruisloze doorbraak*, 1995) en recenter David Keuning (*Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 2017) treffende analyses van architecten en architectuur tijdens de Nederlandse oorlogsjaren. Jean-Louis Cohens omvangrijke *Architecture in Uniform* (2011) biedt een belangrijk internationaal overzicht, zij het eveneens met een specifieke focus op de architectuur. Een bijkomende verdienste hierbij is dat hij ook in zijn overzichtswerk *The future of architecture since 1889. A worldwide history* (2011) de oorlogsjaren expliciet aan bod laat komen en niet langer als een cesuur in de geschiedenis van de twintigste eeuw presenteert. Niettemin blijft de economische, juridische en sociale context in de meeste studies onderbelicht, een context waarvan historisch onderzoek eerder al aantoonde dat net deze cruciaal is voor het begrip van de uitzonderingssituatie van oorlog (voor België, zie bijvoorbeeld Patrick Nefors, *Industriële 'collaboratie' in België*, 2000). Ook in studies die de Amerikaanse oorlogsjaren tot onderwerp hebben – de 194X die Andrew M. Shanken (2009) beschrijft is een treffend voorbeeld – blijft, ondanks uitvoerig onderzoek naar het Amerikaanse militair-industrieel complex, de analyse van de verknoping tussen bouwen en maatschappij beperkt. Op deze internationaal openstaande vraag geeft *Bouwen zonder scrupules. De Nederlandse bouwwereld 1940-1950* van Geert-Jan Mellink een erudiet antwoord vanuit de Nederlandse context.

Deze handelseditie van het proefschrift van Mellink, die op de flap als 'de eerste studie volledig gewijd aan de Nederlandse bouwwereld tijdens de bezetting' wordt aangeprezen, voegt belangrijke perspectieven toe aan de historische literatuur over de Tweede Wereldoorlog en toont duidelijk het onontgonnen terrein: de activiteiten van de aannemerij tijdens de oorlog, onder de bezetter, vormen een cruciaal knooppunt van grotere economische, politieke en sociale belangen. Hoewel Mellink moest vaststellen dat de archieven van koepelorganisaties ontbreken, slaagt hij erin om via persoonlijke archieven en archieven van aanverwante organisaties niet alleen een ruime waaier aan actoren, bedrijven en activiteiten te documenteren, maar ook om de sectoriële belangen en strategieën overtuigend aan te tonen. De studie getuigt van een uitzonderlijk inzicht in de historische aannemerij. Zijn aanpak en ruime kennis laten de auteur toe om de centrale onderzoeksvraag – 'in hoeverre de Nederlands bouwwereld zich vrijwillig of door omstandigheden gedwongen dienstbaar heeft gemaakt aan de Duit-

se bezetter' – expliciet te behandelen. Door een heel gedetailleerde analyse te maken van situaties, ambities en beweringen, worden de ethische dimensies van bepaalde praktijken en afwegingen scherp afgetekend tegen de oorlogscondities. Zonder de ambitie te hebben alomvattend te zijn, slaagt Mellink erin de initiatieven en praktijken van de aannemerij te beschrijven, de perceptie daarvan binnen die sector te analyseren, alsook de discussies die rond deze praktijken destijds al bestonden, te duiden. Het is daarmee een omvangrijk volume in veertien hoofdstukken (inclusief slotbeschouwing), voorzien van een duidende inleiding, illustraties uit archieven, notenapparaat, archieflijst en bibliografie.

Het boek begint met een schets van de Nederlandse bouwwereld in de periode 1800-1940 en biedt daarbij een kort maar belangrijk hoofdstuk dat verschillende essentiële basisbegrippen en relaties uiteenzet. Deze voorzet heeft ook voor de minder geïnformeerde lezer zeker nut, omdat hiermee gelijk inzicht in het werkveld van de aannemerij wordt gegeven. Daarna schetsen acht hoofdstukken grotendeels chronologisch verschillende aspecten en activiteiten van Nederlandse aannemers en hun organisaties tijdens de oorlogstijd. Ze tonen een volgehouden overleg met en prestatie voor de bezetter, in Nederland en in het buitenland. De tekst duidt de verschillende acties en actoren en staat expliciet stil bij hun strategieën en motivaties. Terwijl deze hoofdstukken een onthutsend beeld schetsen van de activiteiten en ambities van een groot deel van de Nederlandse aannemerij, heeft de auteur ook oog voor de specifieke oorlogscondities en de vaak ambigue argumenten van algemeen belang. Zo doemt het risico op beslag op bouwmaterialen en bouwwerktuigen regelmatig op, evenals de dreiging van gedwongen tewerkstelling van arbeiders. Die condities tonen de uitgesproken machtsverhoudingen onder de bezetting, alle ingebed in de economische, juridische en sociale oorlogsgeschiedenis. Wanneer de auteur in de drie daaropvolgende hoofdstukken de situatie na de bevrijding schetst, wordt duidelijk hoe ontwrichtend en wijdverspreid die praktijken waren en wat de impact ervan was op de sowieso al erg moeilijke balans tussen zuivering en wederopbouw.

Het boek sluit af met een vergelijkend hoofdstuk dat de Nederlandse situatie in internationaal perspectief plaatst door met dezelfde aandachtspunten kort naar de bouwwereld in Frankrijk, België en Denemarken te kijken. De vergelijking toont aan hoe – terwijl zich wel degelijk gelijkaardige patronen en activiteiten aftekenen – de nationale situaties telkens erg specifiek zijn en politiek-ideologische standpunten en economische richtlijnen rechtstreeks impact hadden op de nationale bouwwereld. In de slotbeschouwing gebruikt de auteur de bevindingen van de studie – Nederlandse aannemers hebben op grote schaal aan de bouwacti-

viteiten van de bezetter meegewerkt – om open vragen aan te snijden: bestaan er verschillen in houding binnen de bouwwereld bijvoorbeeld, maar ook: welke zelfperceptie en -reflectie tekenen zich af in die bouwwereld ten aanzien van dit verleden.

Hoewel de structuur een chronologische opbouw kent, valt het betoog hier en daar uiteen in fragmentarische gebeurtenissen. Inleiding en besluit per hoofdstuk helpen evenwel om de vragen en bevindingen per deel helder te benoemen, maar het ontbreken van de vele tussentitels in de inhoudsopgave maakt het boek moeilijker bruikbaar als naslagwerk. Wat daarbij ook in de weg staat, is de beperkte nationale contextualisering van de bevindingen. Het relaas veronderstelt een specialistische kennis van de specifieke Nederlandse condities, alsook van de lokale terminologie uit de aannemerswereld. De taal is overwegend academisch, soms stroef, maar altijd helder.

Mellink toont onweerlegbaar dat de oorlogsgeschiedenis van de Nederlandse aannemerij ethisch erg beladen is, waarom dat zo is, en hoe deze situatie zich heeft kunnen ontwikkelen. Deze aandacht is geheel coherent met de centrale onderzoeksvraag. De tekst getuigt van ruim inzicht in de drijfveren in de bedrijfsvoering en de maatschappelijke profilering van de aannemerij. Toch blijft de specialist hier en daar op zijn honger zitten: terwijl de beschrijving en contextualisering van actoren, bronnen en informatie in de tekst met veel zin voor wetenschappelijke precisie gebeurt, zorgt de beperkte bronverwijzing voor een soms moeilijk te duiden context van actoren en bronnen. Deze keuze is verdedigbaar en wordt toegelicht in het voorwoord – in het proefschrift zijn die referenties wel opgenomen –, maar een gestructureerde duiding omtrent de aard en het gebruik van archiefbronnen ontbreekt. Gezien de gedetailleerdheid van de beschrijvingen en analyses, de gevoeligheid van de kwes-

ties en het combineren van materiaal uit verschillende archieven komt hierdoor een belangrijk methodologisch element niet aan bod. De omgang met het archiefmateriaal is immers indrukwekkend, met veel aandacht voor nuance. Dit laatste is niet zomaar een vorm van doorgedreven focus, maar een succesvolle methode om aspecten van intentionaliteit, strategie en informaliteit te vatten die de ethische problematiek scherp illustreren. Daarom is het jammer dat de auteur amper aandacht besteedt aan het type archiefbronnen, hun bias, de intentie van de archiefvormer en hoe hij daarmee is omgegaan. Daarbij valt het ook te verwachten dat Mellink de problematiek van het (ethisch) standpunt van hemzelf meer expliciet maakt en duidelijker kadert binnen zijn wetenschappelijk discours. De tekst is nu eerder beschrijvend-analyserend en de positie van de auteur wordt slechts impliciet opgevoerd in de loop van de tekst, door middel van specifieke woordkeuzes, gerichte vragen, aandachtspunten en precieze besluiten. Hierdoor blijft een belangrijk aspect (en wellicht ook een deel van de verdienste) van dit werk wat onderbelicht.

Gert-Jan Mellink demonstreert met deze studie dat hij met goedgekozen aandachtspunten en grote kennis over het geschikte, rijke profiel beschikt om dergelijk complex onderwerp te behandelen. Aan de basis van het boek ligt onderzoekswerk dat indrukwekkend is omwille van zijn omvang en complexiteit, en dat toelaat een veelzijdig beeld te schetsen van de Nederlandse bouwwereld tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. De analyse getuigt van scherp inzicht en van begrip van noodzakelijke nuance, essentieel om tot een heldere duiding te komen van deze wrange problematiek. *Bouwen zonder scrupules* is op vele manieren geen makkelijke literatuur, maar wel uitermate verhelderend voor onderzoekers in dit veld.

RIKA DEVOS